

կել: Արտաքսված նշանավոր հայ սարրաֆները և այլ անձինք իրենց բնակարաններում և ծովափնյա տներում թողել են պահապաններ և այլ ծառայողներ: Քանի դեռ այդ տները իրենց տերերի ձեռքում էին, նրանց վերադառնալու սպառնալիքը միշտ մնում էր: Ուստի, ինչպես հիշվեց վերևում, Ահմեդ Խուլուսի էֆենդիին հանձնարարվեց այս տները, եթե հարմար են մահմեդականների բնակության համար, աճուրդով վաճառել (սուբ-ի սուլթանի)⁹ և դրամը տալ տիրոջը:

Քանի որ այդ տները գնելու ցանկություն ունեցողներ չգտնվեցին, դրանց մեծ մասը վաճառվեց շատ ցածր գներով, իսկ Թընգըր-ղադեների տունը Բերայում, իր տեղի և կառուցվածքի պատճառով անհամապատասխան լինելով մահմեդականների բնակության համար, թողնվեց նույն վիճակում:

Տարեգիր Լութֆին նշում է, որ հայ-կաթոլիկական հարցի շարունակությունը գրվելու է իր աշխատության ևրկրորդ հատորում: (Նույն տեղում)

«Կանոններ Ստամբուլի բնակչության մարդահամարի մասին» վերնագիրը կրող հատվածում տարեգիրը ասում է, որ երկրում կարգ ու կանոնը պահպանելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներին է եղել նաև Ստամբուլում ապրող տղամարդկանց թվի ճշտումը: Սակայն, որովհետև կատարված մարդահամարները եղել են շատ թերի, անհրաժեշտ համարվեց կազմել և կիրառության մեջ դնել 19 հոդվածից բաղկացած մի կանոնագիր:

1242 (1827) թվականի մարդահամարով Ստամբուլում ապրում էր 45 հազար մահմեդական, 30 հազար հայ և 25 հազար հույն տղամարդ, ընդամենը 100 հազար՝ առանց կաթոլիկների: (Հատ. I, էջ 278—279)

«ԹԱՐԻԿ-Ի ՆՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

1244 (1828—1829) թ. դեպֆեից

Լութֆիի «Պատմության» II հատորում մեծ տեղ են գրավում 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ կապված դեպքերը, որոնց մասին տարեգիրը խոսում է ամենաշեմանրամանովյալ, հաճախ մեջ բերելով նաև պաշտոնական կարևոր գրություններ և փաստաթղթեր: Պատերազմական դեպքերի շարքում տարեգիրը հիշատակում է նաև թուրք-իրանական բանակցությունների մասին, որոնք ուղղված էին իրենց «ընդհանուր թշնամու»՝ Ռուսաստանի դեմ միացյալ ուժերով պայքարելու նպատակին:

1244 (1828) թվականին այդ երկու երկրների ղեկանադիտական ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ֆունկցիոնալ կերպով է երեք հոգվածից բաղկացած չատուկ չամառյազիր, որի տեքստը բերված է պատմության 11 հատորի 20—21 էջերում:

Այդ չամառյազիրի իման վրա երկու կողմերը որոշում են ծովից և ցամաքից, իրարից անկախ, բնդանոցի թշնամու դեմ ուղարկել ռազմական ուժեր և պատերազմով պաշտպանել երկու երկրների անկախությունն ու շահերը: Համառոտագիրը երկու կողմերից ղեկավարություններին ազատ է թողնում հաշտության պայմանագիր կնքելու գործում, պայմանով, որ կնքվելիք պայմանագիրը չվնասի մյուս կողմին:

(Հատ. 11, էջ 20—21)

ՍՈՎԻՆԵՆՆԵՐ ՍՏԱՄԲՈՒՂՈՒՄ

Քանի որ ռուսական նավերը մոտեցել էին Սև ծովի նեղուցի (Բոսֆորի) շրջանին, իսկ Միջերկրականի նեղուցը (Դարդանել) պաշարված էր և շրջակա ծովերից մի մասը գրավված, դադարել էր հացահատիկ և սննդամթերք մատակարարող նավերի մուտքը Ստամբուլ: Ֆերման է տրվում, որ Կեսարիայից և այլ հետավոր բաղաբներից 3000 ուղտի բեռ հացահատիկ ուղարկեն, սակայն դրանից ոչինչ չի ստացվում... Դժվարությունների պատճառով Ստամբուլում և շրջակայքում մտցվում է հացի բաշխման քարտային սխեմա...

Շտապ կարգով կատարված մի հաշվից պարզվում է, որ Ստամբուլի բնակչության թիվը հասնում է 359.089 շնչի: Պատերազմից առաջ Ստամբուլի հացի փոերին շաբաթական տրվում էր 40 հազար թիւ⁽¹⁾ հացահատիկ: Նեղուցները փակվելուց հետո բաց թողնվող հացահատիկի քանակը կիսով չափ պակասեց... Անատոլիայից Ռումելի մեկնող գինվորները ճանապարհին 2—3 օրով բաղցած էին մնում, և մի մասը քաղցից մահանում էր... Մանր դրոթյան պատճառով զանազան շտեմարաններում պահվող շատ հին և լրիվ փրացած կորեկի, հաճարի և եգիպտացորենի պաշարները տալիս էին հացի փոերին և դրանցից թխված հացը բաժանում ժողովրդին: Մզկիթների և եկեղեցիների միջոցով ամեն մի շնչին տրվում էր բոունցքի մեծությամբ սեփ—սն հաց, որը անհնար էր ուտել: Փոերում հաց բաժանելու ժամերին, նրանց առաջ խոնրված մեծ քաղմության պատճառով փողոցներում կանգ էր առնում երթևեկությունը: Այդ հացը ուտողները տառապում էին զանազան հիվանդություններով և հաճախ մահանում...

Ինչպես տարբեր առիթներով ու պատրվակներով, այս անգամ էլ կատավարությունը Ստամբուլից հեռացնում է մի քանի հազար «ղավառացիներին»։

(Հատ. II, էջ 63—64)

ԿԱՐՍԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո հարձակվեց Արևելքի սահմանի վրա և, մեծ քանակությամբ զին-վոր ուղարկելով, պաշարեց Կարսը։ Հետավորության պատճառով մի անգամից հնարավոր չեղավ այդ կողմն ուղարկել զորք և ռազ-մամթերք։

Էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր Ղալիբ փաշան պահան-ջել էր փող, ռազմամթերք և թնդանոթածիգ։ Նրան ուղարկվեցին սակավաթիվ թնդանոթածիգներ, պայմանով, որ գավառից գավառ անցնեն մենզիլներով, սակայն դրանք էլ ճանապարհին մնացին, փոխադրության համար անհրաժեշտ ձիեր չգտնելու պատճառով։

1244 (1828) թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին, մի շարք ավազակների և դավաճանների օժանդակությամբ Կարսի բերդը հանձնվեց ռուսներին։ Այդ դեպքից հետո պատերազմական ծախ-քերի համար առաջին կարգի նախկին ղեկավար Սրիֆ էֆենդին Արևելքի ղեկավարի¹⁾ պաշտոնով 1500 քիսե գումարով ուղարկվեց Էրզրում։

Այս դեպքերի մանրամասնությունը հետևյալն է։ Ռուսաստա-նը պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո հարձակվելով կայսերական սահմանի վրա, ինչպես վերևում հիշվեց, պաշարեց Կարսը։ Արևելքի սերասքեր, նախկին սադրազամ Ղալիբ փաշան, մարդկային ուժի հնարավորության սահմաններում զիմադրություն ցույց տվեց, Կարսի ամրացման համար Էրզրումից ռազմամթերք և թնդանոթածիգ ստանալու գործում մեծ ջանքեր գործ դրեց, և Կարսում մոտ 10 հազար զինվոր կենտրոնացրեց։ Սակայն մի քա-նի մարտերից հետո Կարսի բնակիչները բերդը հեշտությամբ ռուս-ներին հանձնեցին։ Ժողովրդի այս դավաճանության հետևանքով [բերդի] պաշտպան էմին փաշան բավական քանակությամբ զին-վորներով ներքին բերդում ամրանալով, հնարավոր հաստատակա-մություն ցուցաբերելով հանդերձ, քաղաքի մյուսֆթիի, դատավորի և ավագանիի պնդումով, ստիպված եղավ անձնատուր լինել ռուս-

ներին, Բերդում գտնվող հեծյալ զինվորների մի խումբ թեև կարողացավ այդտեղից ճողոպրել, սակայն բերդապահը և 5—6 սերբերգեներ² ընկան ռուսների ձեռքը և ուղարկվեցին Քիֆլիս...

(Հատ. II, էջ 74—75)

ԱԽԱՂՅԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ախալցխա ուղարկված օսմանյան զինվորները կանգ էին առել Քաշ-թեփե կոչված վայրում։ Ոչ-կանոնավոր զինվորական խմբերը, տեսնելով նրանց վրանների տեղաշարժը, կարծում են թե ռուսները հարձակվում են, սկսում են փախչել։ հրամանատար Սվադի վալի Մեհմեդ փաշայի զինվորներն էլ հետևում են փախչողներին։ Ռուսները իմանալով այդ, հեշտությամբ գրավեցին թողնված 9 թնդանոթները։ Զինվորական պետերը որոշ քանակությամբ զինվորներով ամրացան բերդում։

Ախալցխայի ժողովուրդը, միանալով բերդում ամրացած զինվորներին, հաստատակամորեն կռվեց և արյունալի մարտեր մղեց։ Ամբողջ ժողովուրդը, նույնիսկ կանայք, գիշեր-ցերեկ անդադար կռիվ էին մղում։ Մեծ էր երկուստեք տված զոհերի թիվը։ Այդ ժամանակ լիվանեցի (աջարացի) Ալի բեյ անունով մեկը, 1500 զինվորներով, օրը ցերեկով բերդից դուրս գալով, փորձեց փախուստի դիմել։ Թշնամին նկատելով այդ, տարբեր կողմերից կրակ բացեց, շրջանի բաղմաթիվ վայրեր կրակի մատնեց։ Ժողովրդից շատ մարդիկ, կանայք և երևսաներ զոհվեցին կրակների մեջ և խորտակված տների վրատակների տակ, իսկ ողջ մնացած զինվորների մեծ մասը գիշերով փախուստի դիմեց։ Ռուսները սովորական երթով դրավեցին բերդը։ Այս ժանր վիճակը թեև «հավատացյալ զինվորներին» վիրշտ և հուսահատություն պատճառեց, բայց նախապես իրենց տված երդման համաձայն, հաշվի չառնելով անգամ իրենց անձին սպառնացող վտանգը, դուրս եկան մերկացրած սրերով և կոտորեցին իրենց զեմ կանգնածներին. նրանցից շատերը նահատակվեցին։ Թշնամին բաղմամարդ էր։ Մեհմեդ փաշան Ահմեդ փաշայի հետ միասին որոշ թվով զինվորներով, Թուղջու-դաղեի զինվորների և նրանց սպանների հետ, ընդամենը 200 հոգով փակվեցին բերդում։ Սակայն, ուժասպառ լինելով, ստիպված եղան վերալուվ³ դուրս դալ դեպի Օլթի։ Շրջանի ժողովուրդը, իմանալով այդ, սարսափի մատնվեց, առանձնապես մեծ շփոթություն առաջ բերեց ռուսների անարգել շարժումը դեպի էրզրում։

էրզրումի շուրջը կառուցվել էին բավականաչափ ամրութիւններ. այստեղ հաճաքվել էին բավական թվով զինվորներ ու ռազմամթերք: Սակայն շրջանի ժողովուրդը կորցրել էր իր նախկին ջանասիրութիւնն ու եռանդը: Փոխադրող սալերի հետ միասին ոչնչացվել էին դեպի Ախալցխա, Կարս և Արդահան ուղարկված հացամթերքն ու սննդամթերքը. էրզրումում կառքեր չէին մնացել: Այս պայմաններում հնարավոր չէր հացահատիկ ուղարկել այդ կողմեր: Հայերը մաս-մաս հպատակութիւն էին ցույց տվել ռուսներին, իսկ Բալազիդի սանջարում հայ և հույն հպատակները, դավաճանելով մուսուլմաններին, ամեն տեսակ բռնութիւններ և տանջանքներ էին պատճառել նրանց: Էրզրումի վալի Ղալիբ փաշան այդ բոլորի մասին տեղեկացնելով Բարձրագույն Դռանը, խնդրել էր ռազմամթերք հասցնել, միաժամանակ հայտնելով, որ գործը մնացել է Աստծո օժանդակությանը: Այս մասին իր զեկուցագրի լուսանցքում սեփական ձեռքով գրել էր. «Այս ընթացքով ռուսների հարձակումը դժվարութիւնների պատճառ կդառնա. պաշտպանութիւնը անհնար լինելով, հայտնում եմ, որ անհրաժեշտ է հարմար միջոցներ գտնել և ձեռնարկել հաշտության գործին»:

Վերջինների բարձր մեջլիսում Ղալիբ փաշայի այս գրութիւնը ընդունվեց իբրև արդյունք նրա վախկոտության և անտեղյակության: Ախալցխայի գրավումով աշխարհը կործանվե՞ց, Զըլզըրի էլալեթի ժողովրդի ռազմատենչ մարդկանց ի՞նչ պատահեց: Առանց մտածելու, թե որքան դժբախտութիւնների պատճառ կարող է լինել հաշտության առաջարկը ամբարտաւանությամբ պատեմազմ սկսած թշնամու համար, նման անտեղի բաներ գրելը զարմանք միայն կարող է պատճառել: Այսպիսի խորհրդածութիւններին հետո նրան պատասխան տրվեց, որ առանց հուսահատվելու պետք է աշխատել ավելացնել ուժերը, հարենասիրության և միության կույննել իսլամ ժողովրդին: Իր պահանջած թնդանոթածիգներն արդեն ուղարկվել են. Ստամբուլումն էլ քիչ է թնդանոթածիգների թիւը, և թե նորից պահանջվի, այդ մասին միջոցներ ձեռք կառնվեն:

Ահա այս ոգով տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնների արդյունքը գրի առնվեց մաքուր թղթի վրա և ներկայացվեց փադիշահին: Այս հանդամանքը ավելի հրահրեց փադիշահի կուտակված դայրույթը Ղալիբ փաշայի նկատմամբ, և նա անմիջապէս հրամայեց վեղիբության աստիճանը ետ վերցնելով, արտրել նրան և փո-

խարենը մի այլ անձնավորութիւն նշանակելու համար դարձյալ մեջիւս գումարել և որոշումը ներկայացնել իրեն։

Հրամանի համաձայն խորհուրդը որոշեց, որ, ընդունելով հանդերձ Ղալիբ փաշայի վախկոտութիւնը, Կարսի և Ախալցխայի դրութիւնը պիտի համարել աստվածային պատուհաս, որ էրզրումում թշնամուց պաշտպանվելու համար կան բավականաչափ զինվորական ուժեր։ Կարսի և Ախալցխայի բերդերը ազատելու և էրզրումում կուտակված զինվորների կանոնավոր ծառայութիւնը ապահովելու գործին պետք է առանձին ուղադրութիւն դարձնել, որի համար պետք է անտեղ նշանակել Սալիհ փաշային, իսկ Ղալիբ փաշային իր մարդկանց հետ միասին ուղարկել Գելիբոլի։ Այս որոշումը կատարվեց հշտությամբ...

...Որոշ ժամանակ հետո, Ախալցխան ետ առնելու համար հավաքվեց մեծ բանակութեամբ զորք, պատրաստվեց ուղղմամթերք և ուղարկվեց։ Երբ մոտ էր Ախալցխայի գրավումը, որոշ թվով իսլամ զինվորներ ցանկացան հափշտակել Ախալցխայի մոտ բնակվող քրիստոնյա և հրեա համայնքներին ընտանիքներին ու զավակներին և ստրկացնել նրանց։ Այդ դեպքը մյուս հավատարիմ զինվորական դասերի հետ թշնամանալու պատճառ դարձավ։ Հափշտակվածները վերադարձվեցին՝ նման բռնութիւնները արգելելու համար միջոցներ ձեռք չառնելու հետեանքով ոչինչ չարվեց և բավական մարդ ղոհ զնաց, ուղղմամթերք ոչնչացավ...

Ախալցխան զրավելուց հետո ռուսական բանակի զխավոր հրամանատար Պասկևիչը թուրքերեն լեզվով հրահանգներ հրատարակեց, որոնցով [չրդակա ժողովրդին] կոչ էր անում առանց պատերազմի ընդունել Ռուսաստանի հպատակութիւնը։

Որոշ դրութիւններում տեսել եմ տեղեկութիւններ այդ մասին։

(Հատ. II, էջ 75—77.)

ԱՋԱՐԱՑԻ ՀԱՂԹՒԱՆԱԿԸ

Ձրլղըրի բնլբրբնլի աջարացի միրմիրան Ահմեդ փաշան, որը նշանակված էր Աջարայի վրա հարձակում գործած ռուսական բանակին դիմադրութիւն ցույց տալու համար, ռուսական զինվորներին բանակատեղը կրակի մատնելով, կողոպտել էր նրանց ապրանքներն ու գույքը։ Ահմեդ փաշան իր տրամադրութիւն տակ եղած զինվորներով առլուծի նման մտնելով ռուսական բանակը մի քանի օր տեւած մարտերում հաղթեց նրան և 800-ից ավելի

Թշնամի զինվոր սպանելով, վերադարձավ և իր կտրած զուխներինց հիսունը ուղարկեց Ստամբուլ։

ԱՆԱՊԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսները 25 ազդեանալով ծովեզերքին 45 օր շարունակեցին իրենց հարձակումը Անապայի վրա։ Բերդապահը, զինվորները, ժողովուրդը և արաղա ցեղերը կրժքով զիմազրեցին հարձակվողներին։ Բայց հիշյալ ցեղերը, խաբվելով Ռուսաստանի աղով և այլ խոստումներով, հրաժարվեցին օգնություն ցույց տալ և ետ քաշվեցին։ Չնայած բերդը ավերվել էր թնդանոթների արկերից, բայց պաշտպանվողները շարունակեցին կռիվը, մինչև բերդում մնաց ընդամենը 400 մարդ։ Ռուսները գրավեցին Տրապիզոնից Անապա ուղարկված զինվորների երկու նավերը, և քանի որ սկսվել էր նավազնացություն փակման ժամանակը, օգնություն ստանալու հույսը կտրվեց։ Բերդը հանձնելու առաջարկով ռուսների կողմից եկած դեսպանին բերդի պահպան Օսման փաշան ասաց. «Ես Տրապիզոնի դերեբեյներինց [կալվածատերերինց] եմ, այստեղ էլ դերեբեյի եմ, և անկարելի բան է, որ ես շմեռած՝ փազիշահի բերդը հանձնեմ»։

Սակայն [Ստամբուլում] լուր ստացվեց, որ ռուսները գրավել են բերդը և նրա բնակիչներին գերի վերցնելով, ուղարկել են Ղրիմ։
(Հատ. 11, էջ 77—78)

ՖԱՇԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսները գրավել էին Տրապիզոնի սանջաքին ենթակա Ֆաշի [Փոթիի] բերդը։ Ասում են, թե իբր բերդի գրավման պատճառը եղել է այն, որ Բաթումի երևելիներից Արսլան բեյը ռուսներից փող է վերցրել և բերդը հանձնել նրանց։ Այդ ամբաստանությունը նա մահվան դատապարտվեց։ Սակայն Տրապիզոնի վալի Օսման փաշան Բարձրագույն Դռանն ուղարկած իր գրությամբ մեջ հայտնում էր, որ վերոհիշյալը իր 500 զինվորներով բոլորից առաջ հարձակվել էր թշնամու վրա և բավականին մեծ վնաս պատճառել նրան և որ նրան ներկայացված մեղադրանքը անհիմն է եղել։
Այսու, որ այդպիսի առյուծանման քաջարի մարդը անիրավություն սրի զոհ գնաց...

(Հատ. 11, էջ 78)

ԶՅՈՒՐՈՒՔ-ՍՈՒՒ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Երբ Չյուրուք-սուից տեղեկութիւնն ստացվեց, որ այդ գետի և Շեքումթիկ գետի բաժանման կետում շրջող օսմանյան պահակա-դուրը կռվում է ուսական զորքերի դեմ, որոնց թվում կան նաև վրացիներ, օգնութիւն հասած զորքերի շնորհիվ կոխվր ավելի բոր-րորվեց և հաղթութիւն բաժին սկսեց փչել իսլամական զինվորնե-րի կողմը։ Մուսուլմանները տվեցին միայն 16 սպանված և վիրա-վոր, իսկ սպանված ուսաների թիվը ավելի էր։ Հաջորդ օրը օսման-յան զինվորները նորից հաղթող հանդիսացան։ Երկրորդ մարտում ուսաների կորուստը հինգ հարյուրից ավելի էր։ Այս մարտերում ցուցաբերած եռանդի համար բանակի հրամանատարի տեղակալ իմին աղային զինակրի աստիճան տրվեց։

ԲԱՅԲՈՒՐԴԻ ՄՈՏ ՆՎԱՃՎԱՄ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Մուհարրեմ ամսի վերջին օրը ուսաները զինվորական մեծ ուժերով կատաղի հարձակում գործեցին Բայբուրդի մոտ գտնվող Ոֆի ու Սյուրմենեի զորամասերի վրա։ Իսլամական զինվորները պաշտպանվեցին մինչև վերջին շունչը. օսմանցիներից սպանվեց 150 մարդ, իսկ ուսաների կորուստը հազար զինվորից ավելի էր։ Բայբուրդը քաջութիւն գորդով դարդարված լուրդ դարձավ։

(Հատ. 11, էջ 78)

ԱՐԷՎԵԼՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես վերևում նշվեց, երբ ուսաները դրավեցին Կարսի և Ախալցխայի բերդերը, այդ շրջանների օսմանյան զորքերը թուլա-ցան և ժողովուրդը վախի ու սարսափի մատնվեց։ Թե՛ զինվորների և թե՛ ժողովրդի մեջ այլևս եռանդի ու արժանապատվութիւն նշույն անգամ չէր նկատվում։

Ստորև հիշվող մանրամասնութիւնների համաձայն, հայ հպատակներից շատերը, ուսական հպատակութիւն ընդունելով և ավաղակութեամբ զբաղվելով, վախի և հուսահատութիւն էին մատնել Արևելքի բանակի պաշտոնյաներին։ Էրզրումն ու շրջա-կայքը շրջապատված էին թշնամական զորքերով։ Բանակի տրա-մադրութիւն տակ գտնվող Սվադի վալին՝ վեզիր Մեհմեդ փաշան մնացել էր 5—6 զինվորով։ Վերոհիշյալ փաստերի մասին ընդհա-

նուր մեջլիսում ընթերցեցին էրզրումի վալի Սալիհ փաշայի և նրա դեֆթերդարի ուղարկած գրութիւնը և ամենից առաջ հարցրին Արևելքի գործերին ամենից ավելի գիտակ սերասքեր խուսրև փաշայի կարծիքը: Նկատի առնելով Ջանիկի հարկահավաքի տեղակալ խաղինեղար-օղլու Սուլեյման փաշայի որդի Օսման բեյի ունեցած ազդեցութիւնը և հարգանքը, ինչպես նաև նրա անձնական արժանիքներն ու ընդունակութիւնները, վեթիլության աստիճանով և վեթիլութիւնը պահելու պայմանով նրան տրվեց Սվազի էյալեթը: Նրան հրամայվեց, որ այդ շրջանից մեծաքանակ զինվորներով շտապ էրզրում գնալ՝ Միաժամանակ, զինվոր հավաքագրելու համար որոշվեց միրախոր¹⁴ Աբբաս բեյին անհապաղ ուղարկել Սվազ, իսկ մյուս կափուջի բաշիներին ուղարկել տարբեր շրջաններ և ստեղծված դրութիւն մասին հայտնել տեղական պաշտոնյաներին: Սալիհ փաշային հանձնարարվեց նաև հայտնել այդ միջոցառումների մասին: Փաղիշահական բարձր հրամանագրով այդ որոշումները գործադրվեցին:

Էրզրումում բնակվող Կարսի նախկին պահապան Օսման փաշան վեզիրության աստիճանով վերահաստատվեց իր պաշտոնում և նրան հանձնարարվեց Արևելքի գորաբանակն¹⁵ ուղարկել բոլոր այն մուսուլման բնակիչներին, որոնք խանգարում էին իրեն:

Անասպալի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողութիւնները ուժեղացնելու համար Տրապիզոնի շրջանի սերասքերութիւնը¹⁶ տրվեց Տրապիզոնի վալի Հասան փաշային: Պատերազմական ծախսերի համար փողերանոցից նրան ուղարկվեց 500 քիսե փող:

(Հատ. 11, էջ 79)

1245 (1829) Իվսկանի գեպէեթից

Ուուս-թուրքական պատերազմի 1245 թ. դեպքերից տարեգիր լուսթֆին խոսում է հատկապես եվրոպական մասում տեղի ունեցած պատերազմական գործողութիւնների մասին: Դրանցից հիշատակում ենք միայն մի քանի բնորոշ կետեր:

«Օղնութիւն պատերազմին» նշանաբանով՝ երկրում սկսում են հավաքել փող և հացահատիկ: Սելիմի վալին հայտնում է, որ Արևելյան բանակի համար պահանջվում է 500 զինվոր և 150 հազար քիլո հացահատիկ՝ մեկ քիլոն վեց զուրուշով պետական ամբարի: Հանձնելու պայմանով: Զինվորների հավաքագրումը դժվար լինելու պատճառով նրանց փոխարեն ուղարկվում է 1500 քիսե փող և 100 հազար քիլո հացահատիկ:

Հասուն հրամանով դոհունակութիւն է հայտնվում Վալիին:

(Հատ. 11, էջ 79)

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Այդ ժամանակ ուսաները գրոհով գրավել էին էրզրումի բերդը։ Կրա պատճառը Արևելքի սերասբեր Սալիհ փաշայի և [թաղաքի] րնակիչների անհոգությունն էր։ Այս կապակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունը, հավանական համարելով, որ ուսաները, էրզրումը հենակետ դարձնելով, կամենում են այնտեղից Բաբուրդի վրայով շարժվել դեպի Տրապիզոն, որոշեց այդ շրջանի գրությունը լավ ծանոթ և ղինվորներ հավաքագրելու գործում աչքի ընկած Տրապիզոնի վալի Օսման փաշային նշանակել կայսերական հանքերի վարչության պետ և սերասբեր, նրան հատկացնելով Բոզդոբի սանջաքը։ Դա համարելով անհետաձգելի միջոցառում, անմիջապես հայտարարվեց Օսման փաշայի նշանակումն այդ պաշտոնում։

Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո լուր ստացվեց, որ ուսաները, էրզրումից շարունակելով առաջ շարժվել, հասել են Կարահիսարի Շարբիի մերձակայքը։

Լրացում։ Այն ժամանակ, երբ Անատոլիայի բանակի հրամանատարներից Սվադի վալի Հաբբը փաշան զգալի բանակությամբ դինվորական ուժերով էրզրումի մոտ դիմագրություն էր ցույց տալիս ուսաներին, էրզրումի վալի Սալիհ փաշան որոշում է իր զորքերով դուրս գալ էրզրումից, չնայած ժողովուրդը դեմ էր դրան։ Սալիհ փաշան, հաշվի չառնելով այդ, 5—6 հազար դինվորներով Հասան-կալայի մոտ ընդհարվելով ուսական բանակի հետ, ստիպված եղավ դժվարին գրություն մեջ վերադառնալ էրզրում։ Պարտություն կրեց նաև Հաբբը փաշան։ Այսպիսով, Սալիհ փաշայի թույլ տված սխալի հետևանքով ուսաները գրավեցին էրզրումը։

(Հատ. II, էջ 95—96)

* * *

Տարեցիոր մանրասանորեն խոսում է նաև օսմանյան պետության եվրոպական մասում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների մասին։

«Եդիրենի դեպքերը» վերնադրով հատվածում խոսում է սուլթանի հատուկ հրամանով դումարված մելիսի խորհրդակցության մասին։ Սեջիսը գտնում է, որ հետագա դիմագրության համար հնարավորություններ չկան։ Փաղիշահական հրովարտակով առաջարկվում է շուտով հաշտության բանակցություններ սկսել մեծ պետությունների դեսպանների հետ։

Այն պահին, երբ օսմանյան կառավարությունը զբաղված էր նման բանակցություններով, 1245 (1829) թվականի սեֆեր ամսի առաջին օրը ուսական բանակը, առանց մարտերի, մտավ Եդիրեն թաղաքը և գրավեց Կըրք-Քիլիսեի շրջանը։

Երբ ուսաները հասնում են Այդոսի և Կարին-Աբադի¹⁷ կողմերը, իսլամական ժողովուրդը պատրաստվում է զաղթելու: Քաղաքապետական օրգանները նկատի առնելով, որ անպատակահարմար է մեծաքանակ ժողովրդի զաղթը և, մասնավորապես, տեղեկանալով, որ մի քանի վեզիրներ մեծաքանակ զինվորական ուժերով ուղևորվում են զաղթել, որոշում են արգելել այդ զործողությունը, տեղից շարժողոթններին կախաղան բարձրացնելու և երանց կանանց անարգանքի ենթարկելու¹⁸ սպասնայիթով: Տարեգիր (ուլթի) մանրամասն խոսում է հաշտության բանակցությունների կապակցությամբ տեղի ունեցած երկարատև զինանազիտական զրույցների, տեսակցությունների, առաջարկների և հակառուշարկների մասին, մեջբերելով բազմաթիվ փաղիշահան ֆերմաններ, որոշումներ և այլ փաստաթղթեր:

Միայն այդ բոլորից հետո, նույն թվականի օեթի-ուլ-էվել ամսի 15-ին (1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին) Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքվեց էջիբեհի հաշտության դաշնագիրը, որով վերջ տրվեց 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին:

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱՄ ԴԵՊՔԵՐԸ

Հաշտության կնքումից երկու ամիս հետո հրապարակված ֆերմանով մի քանի տարվա ընթացքում պատերազմի կապակցությամբ ժողովրդի վրա նշանակված [հարկերի] գումարից չգանձված ավելի քան 16 միլիոն ղուրուշը առանձին մարզկանց վրա թողնելու վերաբերյալ կայսերական հրամանը ծանուցվեց բոլորին:

Արքունական դիմանում արձանագրված ֆերմաններից պարզվեց, որ այդ «շնորհված» գումարից Ռումելիին պատկանող մասը Կերազանցապես գոյացել էր ոգելից խմիչքների վրա նշանակված հարկերից:

(Հատ. II, էջ 125)

* * *

Ընդլրբի էլայեթի որոշ վայրերի իսլամ բնակիչները երբ լսեցին, որ հաշտության պայմաններով այդ վայրերը թողնվելու են Ռուսաստանին, Ախալցխայի բերդին դիմումներ ներկայացնելով, հայտնեցին, որ հայրենիքի սիրուն պատրաստ են զոհելու իրենց կյանքն ու ունեցվածքը:

(Հատ. II, էջ 127)

ԼՈՒՐԵՐ ՉԵՐՔԵԶ ԶԵՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տրապիզոնի վայրի Հասան փաշայի օրով չերքեզական ցեղերի Ջինգեղի գերդաստանից մի շարք սուլթանների և 62 չերքեզ միր-

դաների¹⁵ տարեկան 18025 ղուրուշ ոռճիկ էր հատկացված Անապայի պետական զանձարանից։ Անապայի գրավումից հետո այդ ոռճիկները կտրվել էին. ոռճիկ ստացողներինց ոմանք Տրապիզոն գալով, իրենց ձեռքին ունեցած բերաթներով (արքայական պարգևագիր) պահանջեցին իրենց ոռճիկները։ Բարձրագույն Դուան տված ցուցումով ղիմողներին հայտնեցին, որ Անապան գրավված է թշնամու կողմից, եթե մոտ ժամանակում հնարավոր լինի ետ վերցրնել, նրանց ոռճիկները առաջվա նման կվճարեն։

Սա կարծում եմ, որ Ռուսաստանի և օսմանյան պետության միջև ամրակուռ պարիսպ հանդիսացող և ցեղային կապով մեզ հետ կապված Ջերբեղստանի ժողովրդին սիրաշահելու քաղաքականության համար տարեկան այդպիսի մի գումար վճարելուց հրաժարվելը հարմար չի եղել։

(Հատ. II, էջ 143)

{ՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐԱԿԱՆՈՒՄԸ}

Ստամբուլի թաղերի տները համարակալելու համար Հաշվառման վարչությունը դիմում է սերասքեր Խուսրև փաշային, խնդրելով թույլ տալ տների դռներին համարներ փակցնել։ Սակայն այդ առաջարկը անհետևանք է մնում։

«Բարեբրաստիկ ղեպք»-ից հետո օսմանյան կառավարությունը քաղաքացիական և ղինվորական մի շարք բարենորոգումներ էր ձեռնարկել։ Սակայն, քանի որ անհնար էր արագորեն փոխել տարիներ շարունակ արմատացած սովորությունները, այդ բարենորոգումները իրականացվեցին միայն նպատակահարմար ժամանակ։ Տների համարակալման առավելությունը հասկացել էին դեռևս այն ժամանակ, բայց դրանից 40 տարի հետո էլ մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ իրագործել այդ համարակալումը։

(Հատ. II, էջ 172—173)

ԿԱԹՈՒԽԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այդ ժամանակ նորից հրապարակ եկավ կաթոլիկության հարյր։ Ֆրանսիայի դեսպանը, հատուկ թաքրիթ ներկայացնելով, խնդրում էր վերադարձնել արսորված կաթոլիկներին, ետ տալ վանառված ծովափնյա բնակարանները (յալը) և նշանակել անկուխ պատրիարք։

Ստամբուլցիների վերադարձի թույլատվությունն ստացվեց, իսկ մուսներինը՝ անուշադրության մատնվեց։

Այդ օրերին հունական հարցի լուծման կապակցությամբ կաթոլիկությունն անուշադրության մատնվեց նույնիսկ ֆրանսիական դեսպանի կողմից։ Հետագայում նորից երևան եկավ կաթոլիկների հովանավորության հարցը։

Չնայած Ստամբուլում տարածված էին կաթոլիկական ծիսակատարությունները, սակայն հայ-կաթոլիկների ծեսերը և մեռելների թաղումը, առաջվա նման կատարվում էր հայ (լուսավորչական) հոգևորականների կողմից։ Կաթոլիկ վարդապետների հետ նրանք սոսկ բանավիճում էին, որը վերջացավ հայ վարդապետների հետ հարաբերությունների խզումով։ Դրանից հետո մահացած հայ-կաթոլիկների թաղման մասին երկու կողմի հոգևորականների միջև տեղի ունեցած վեճերի հետևանքով, ֆրանսիական դեսպանի պնդումով, մեռյալների դազաղները հայ հոգևորականների ձեռքից առնվեցին և տրվեցին կաթոլիկ հոգևորականներին։ Տեղի ունեցավ մեծ թափոք՝ բուրվառով և երգերով, բազմաթիվ ֆրենգների մասնակցությամբ, թափոքն անցավ Ղալաթայից։

Հայերի պարագլուխ համարվող երևելի Ղազազ Արթինը, վաղ առավոտյան ֆրանսիական դեսպանատուն գնալով, շտապ տեսակցություն ունեցավ դեսպանի հետ. ի պատասխան կաթոլիկ վարդապետների միջամտությունն արգելելու մասին նրա առաջարկին, դեսպանն ասաց, որ դա դավանական վեճ է, իմ թագավորը կաթոլիկ է, ես էլ այդ դավանանքի մոլեռանդներից եմ. կրոնի համար մարդիկ կլանք են դոճում։

Այս խոսքերով դեսպանը Ղազազ Արթինին անարգանքով դուրս արեց։

Էսադ էֆենդին մանրամասնությունները տալուց հետո ասում է. «Այս գործերը և դրանց պատճառ հանդիսացած շարամիտները եթե այսպես շարունակեն, բոլոր հայերը կաթոլիկ կդառնան և հետո դրա հետևանքով ինչքան խռովություններ երևան պիտի գան»։ Էսադ էֆենդին խոսքը այստեղ վերջացնում է։

Պաշտոնական գրություններից պարզվում է, որ կաթոլիկների աքսորից, նրանց տների ու կալվածքների վաճառքից հետո, ֆրանսիական դեսպանը ինքը դավանակից լինելով կաթոլիկներին, պաշտոնապես հովանավորեց նրանց, շարունակեց միջամտել այդ գործին և ամեն օր Բարձրագույն Դուսնը ներկայացրած բանավոր և գրավոր թաքրիքներում վճռականապես առաջարկում էր, որ հայ-

կաթոլիկների համար նշանակվի անկախ պատրիարք, արքեպիսկոպոսները վերադառնան, նրանց տները ետ տրվեն և նրանց համար եկեղեցիներ կառուցվեն: Ֆրանսիական ղեսպանը ամեն անգամ գալիս էր [Բարձրագույն Դուռ] և ժամերով վիճաբանում ռեխ էֆենդիի²⁰ հետ:

Ի վերջո, մի օր սերասքեր հուսրև փաշան և ռեխ էֆենդին, գնալով նավաշինարան, այնտեղ են կանչում ֆրանսիական զեսպանին և տեղի ունեցած ոչ պաշտոնական տեսակցության ժամանակ երկար խոսակցություն են ունենում: Իբրև եզրակացություն որոշվեց հայ-կաթոլիկների պատրիարքի տրամադրության ներքո մուսուլմաններից նշանակել մի տեսուչ (նազիր) եպիսկոպոսի աստիճանով: Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ որոշումը, մանրամասնությունների գործադրությունը հանձնարարվեց տեսուչներին: Այս մասին փաղիշահին մատուցված մանրամասն թաքրիքի առթիվ շնորհվեց հետևյալ կայսերական դրույթունը (հաթթ-ը շերիֆ)²¹:

«Քալմաթամ փաշա».

Կաթոլիկության հարցի վերաբերյալ ֆրանսիական ղեսպանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների երկու կետի առթիվ գրված մանրամասն թաքրիքը արժանացել է իմ կայսերական ուղադրությանը: Կաթոլիկության այս հարցի վերաբերյալ առայժմ որոշված է մուսուլմաններից տեսուչ նշանակել: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ հիշյալ ղեսպանը այդ հարցում որոշ միջամտություն ցույց տալով, սրանից հետո էլ այդ բանից ետ չի կանգնի: Այսուհետև, որպեսզի եկեղեցական և այլ նման հարցերի լուծումը ամբողջապես չթողնենք ֆրանսիացիներին, անհրաժեշտ է միջոցներ դնել, որ այդ հարցերը լուծվեն օսմանյան կառավարության կողմից, որը, անտարակույս ավելի հեշտ կլինի: Խորհրդակցելով սերասքեր փաշայի հետ, երկրորդ կետում շարադրվածի համաձայն, վերոհիշյալ տեսություն գործի համար հարմար է դիտվում մաքսապետ էդհեմ էֆենդին: Գործը նրան պետք է հանձնել թի գործադրություն» և այլն:

Այս կարգադրության հնտեանքով ֆրանսիական ղեսպանը հրաժարվեց պատրիարք նշանակելու իր առաջարկից: Որոշվեց օսմանյան պետության և կաթոլիկների միջև, իբրև միջնորդ, էդհեմ էֆենդիին նշանակել տեսուչ և նրա տրամադրության ներքո եպիսկոպոսի աստիճանով նշանակել կաթոլիկ վարդապետներից մեկին: Իսկ եկեղեցու կալվածքներն ու իրերը վերադարձնելու հարցերի վերաբերյալ ղեսպանը բավարարվեց այն բանով, որ խոստացան առա-

շիկայում լուծել զրանք։ Այս մասին նշված է հիշյալ թաքրիթի հա-
վելվածում։

Էդհեմ էֆենդիի պաշտոնի հարցը վճռվեց Բարձրագույն Դռ-
նում և տրվեց բանալոր հրահանգ, որ կաթոլիկների գործերի մա-
սին թաքրիթով տեղեկություն տրվի։ Էդհեմ էֆենդին իր պաշտոնի
հետ կապված հարցերի մասին ներկայացրեց հինգ կետից բաղկա-
ցած մի թաքրիթ՝

Համառոտ բովանդակություն։ Դավանաբանական վեճերն ու
անախորժությունները հայ ժողովրդի մեջ հետագայում համարվել
են անվնաս և երկու կողմերն էլ վայելել են պետության հովանա-
վորությունը։ Հայ-կաթոլիկները սակայն, հաճախելով ֆրենզների
[կաթոլիկ] եկեղեցիները, արտաքուստ իրենց ցույց են տվել իբրև
հայ հպատակներ, իսկ ներքուստ ֆրենզներին սիրահար լինելու
պատճառով պատժվել են և արտաքսվել։ Հատուկ ֆերմաններով
աքսորված գավառացիներից բացի, գավառների հետ կապ չունե-
ցողների և քաղաքացիների (ստամբուլցիների) աքսորում գտնված
ժամանակը պետք է համարել բավարար պատիժ և վերադարձնել
ներանց։ Ֆրենզների եկեղեցիների հետ նրանց կապը արգելելու
նպատակով նրանց համար կառուցել հատուկ տաճար, ռայաներից
նշանակել եպիսկոպոս, ետ վերադարձնել այն տները, որոնց ներկը
և կառուցվածքը փոխված չեն և որոնք գտնվում են ռայաներին
հատկացված թաղամասերում։ Վերոհիշյալ թաքրիթում ցույց են
տրված այս կետերը։

Այս թաքրիթի հիման վրա Բարձրագույն Դռուր հայտնում էր.
որ հիշված կետերի գործադրությունը նպատակահարմար է։ Ֆրան-
սիայի դեսպանը նախագահությանն էր հանձնել իր պետությունից
ստացած նոր հրահանգը, որ դեսպանատան թարգմանի կողմից
թարգմանվել էր թուրքերենի։ Վերևում հիշված կետերը գործադր-
վեցին. եպիսկոպոսական աստիճան տալու և նման հարցերը կի-
րագործվեն ըստ պահանջի։

Էդհեմ էֆենդիին ցուցում էր տրվել գործը չհասցնել ֆրանսի-
ական դեսպանատուն։ Այդ բոլորի մասին [սուլթանից] թույլտվու-
թյուն խնդրվեց։

Այս առթիվ փաղիշահը իր ֆերմանում նշում է, որ կաթոլիկ-
ների նկատմամբ գործադրված միջոցառումները եղել են ժամա-
նակի պահանջ. ներկայումս մեծ մասամբ ընդունված են Ֆրանսի-
այի կողմից ներկայացված պահանջները, սակայն, ասում է փա-
ղիշահը, «...Քանի որ հայ կաթոլիկները օսմանյան պետության

հարկատու (ջեզիե գյուղար)²² ռայաներ են, նրանց բոլոր գործերի կարգավորումը օտար պետության միջամտությամբ բազմաթիվ անպատեհություններ է առաջացնում, Ամեն պարագային անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել այս խռովության առաջն առնելու համար...²³

Հայ կաթոլիկներն էլ նորին վսեմությունն սուլթանին դիմում ներկայացնելով, խնդրել էին իրենց համար եկեղեցի կառուցելու բերաթ շնորհել, միաժամանակ սարրաֆները վեբիլներից (մինիստրներից) խնդրել էին իրենց առաջվա նման ծառայելու իրավունք տալ, վերադարձնել Ղալաթայում և Բերայում իրենց ներկված և շներկված տներն ու կալվածքները, սուլթանի բերաթով շարիաթական թուլլտվություն տալ Ղալաթայում եկեղեցի կառուցելու համար:

Շնորհված փաղիշահական ֆերմանով հրամայվեց վերադարձնել տներն ու կալվածքները, թուլլտվություն տալ եկեղեցիներ կառուցելու, իսկ սարրաֆ դասի ծառայության հարցում առաջիմ շտապել:

* * *

Այդ ժամանակ ենթադրվում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ապրում է մոտ 150 կաթոլիկ: Սակայն, հայոց պատրիարքի մատյանում, Ստամբուլում և եռյակ քաղաքներում²⁴ կաթոլիկների թիվը ցույց է տրված 24450 շունչ:

Ինչպես նշվեց, ֆրանսիական դեսպանությունը արտակարգ կերպով պաշտպանում էր հայ կաթոլիկներին, այնպես որ Նրուսահեմի Կամամե եկեղեցում²⁵ նրանց ունեցած բարձր ֆերմանի արձանագրությունը ջնջվեց, և հենվելով այն բանի վրա, որ Կամամեի կաթոլիկ հայերը ենթարկվում էին ֆրենզներին, այդ մասին ներկայացվեց մի հրահանգի թարգմանություն:

Սակայն Բարձրագույն Դուռը մերժեց այդ թարգմանությունը:

* * *

Ավստրիական կառավարությունն էլ «բարյացակամորեն» էր զբաղվում հայ կաթոլիկների հարցով: Օսմանյան պետության դեսպանորդը [Ավստրիայում] այդ ժամանակի Ավստրիայի գլխավոր մինիստր, նշանավոր Մետերնիխ որոշ խոսքերը պաշտոնապես հայտնել էր Բարձրագույն Դռանը, որով, ի միջի այլոց, հանձնարարվում էր թուլլատրել կաթոլիկների ժխակատարությունները:

(Հատ. II, էջ 185—189)

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

«Մեր բարձր պետության ուսաներին, ինչ կրոնի էլ պատկանեն, ընդունված կարգով պաշտպանություն է ցույց տրվում, իսկ ովքեր համարձակվում են զործել հպատակությանը (ուսույթ) հակառակ, ինչ կրոնի էլ պատկանեն, կպատժվեն, իսկ ովքեր մեր բարձր պետության ուսույթյունը ընդունելով, ապրում են մեր երկրում, այդպիսիներին վարձատրելու կամ պատժելու անհրաժեշտություն լինելու դեպքում, բոլոր պետություններն էլ պետք է ընդունեն, որ անթույլատրելի է օտար պետությունների միջամտությունը»:

(Հատ. II, էջ 139)

* * *

Կաթոլիկ պատրիարքի նշանակման մասին ֆրանսիական դեսպանի թաքրիքին կցված պաշտոնական գրության վերևում տրված է փառիշահական հետևյալ հրամանագիրը:

«Քայմաքամ փաշա.

Մանթաքեյ եմ սույն թաքրիքի և հիշյալ դեսպանի թաքրիքի թարգմանությունը: Օգտվելով մեր Օսմանյան պետության բազմաթիվ ղեկավարություններից, ֆրանսիացիները աշխատում են կարգադրել իրենց բոլոր զործերը՝ Կաթոլիկության այս զգվելի հարցը առաջիկայում կարող է բաղմաթիվ խոռվությունների պատճառ հանդիսանալ: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ հայոց պատրիարքի և հայազգի բոլոր պարագլուխների հետ խորհրդակցելով, ընդունեք փոքրագույն շարիքը և արդյունքը նորից հայտնեք ինձ»:

(Հատ. II, էջ 139—140)

* * *

Սուլթանի հրամանագրի համաձայն, տեղի ունեցավ հայոց պատրիարքի և ժողովրդի պարագլուխների խորհրդակցություն. հանձնարարվեց կաթոլիկ խոռվարարների և հանցավորների, ինչպես նաև «թուլիների» առանձին-առանձին ցուցակներ կազմել և այդ մասին հայտնել իրենց կարծիքն ու մտքերը:

Այդ ժամանակ ֆրանսիական դեսպանը իր թարգման ժոքերին ուղարկեց Բարձրագույն Դուռ և հարցրեց իր թաքրիքի պատասխանի մասին: Տրված պատասխանում հայտնվում էր, որ այդ հարցում օսմանյան կառավարության նպատակն է իր երկրում վերացնել

խոռովութիւնն առաջացնող պայմանները, մինչդեռ օսմանյան պե-տութեան ռայաներ հանդիսացող կաթողիկոսներից շատերը դավա-նանքի տարբերութիւնը խոռովութեան պատրվակ են դարձնում: Այդ պատճառով կառավարութիւնը ցանկանում է վերացնել այդ ոչ նորմալ վիճակը: Ճիշտ է, կաթողիկոսների շարքում կան նաև անմեղ և խեղճ մարդիկ. ակներև է, որ այդպիսիներին պետք է թույլ տրվի:

Ահա այսպիսի պատասխանով թարգմանը ետ ուղարկվեց:

Դրանից հետո դեսպանը բավական ժամանակ լռեց:

Որպեսզի գործը քաղցրութեամբ վերջանա և ցույց տրվի, որ օսմանյան կառավարութիւնը նպատակ չունի կրոնի դեմ հարձա-կում սկսել, հայոց պատրիարքը շտապ կարգով ներկայացրեց աղատվելիք անձանց ցուցակը:

Քանի որ որոշ մարդիկ աղատ են արձակվելու ցուցակով, մնա-ցածներն էլ դիմում ներկայացնելու դեպքում կարող են մեկական-երկուական հոգի ազատվել: Աքսորից պետք է վերադարձվեն պատ-րիարքի մի այլ դեֆթերով ներկայացված ցուցակում նշած և փադի-շահական հրամանով Անկարա աքսորվածներից սարրաֆ Կըլչի-օղլուն, Վիշեն և Թընգըր-օղլուն, Հակոբի որդի Միքայելը, նորից Թընգըր-օղլու Գրիգորը, Պետրոսը, Անթուանը, Դավիդ-օղլու Պետ-րոսը: Նկատի առնելով, որ կաթողիկոսների մասին պատրիարքի ներ-կայացրած և երեք հոգվածից բաղկացած գրութեան մեջ նշված հարցերի գործադրութիւնը կարող է դիտվել իբրև հարձակում կրո-նի դեմ, դրանցից հրաժարվելու մասին որոշվեց փադիշահին հայտնել:

Ահա այդ մասին փադիշահական հրամանագիրը՝

«Քայմաքամ փաշա.

Նս ծանոթացա հիշյալ պատրիարքի թաքրիթին և նրա հետ ներկայացված դեֆթերին: Պարզվում է, որ ֆրանսիացիները [կա-թողիկոսներին] կողմնապահութիւն ցույց տալու պատճառով ոչինչ չեն ասում խոռվարարների և հանցավորների մասին: Այդ պատճա-ռով օսմանյան կառավարութիւնը չի կարող բոլորի նկատմամբ ցույց տալ միեւնույն վերաբերմունքը, ցանկանալով երևան հանել սոսկ հանցավորներին:

Առաջնորդվելով ժամանակի և դրութեան պահանջներով, թող աղատվեն գթութեան արժանի անձինք, ինչպես նշված է թաք-րիթում:

(Հատ. II, էջ 191)